

М. П. Альчук

Львівський національний університет імені Івана Франка

БОГДАН КІСТЯКІВСЬКИЙ. НА ЗАХИСТ ПРАВА

Кістяківський Богдан Олександрович (1896 – 1920) народився у сім'ї професора права, у Києві. Він сам відмічав, що походить із дуже інтелігентної родини та володіє багатьма іноземними мовами, а не лише російською чи польською. Богдан навчався у Київському університеті на історико-філологічному факультеті, у Берлінському університеті – на філософському факультеті. У Страсбургському університеті він захистив докторську дисертацію з філософії «Суспільство і індивідуальність» на німецькій мові (у 1898 році). Він отримав звання магістра права в Московському університеті, був приват-доцентом юридичного факультету. У Харківському університеті захистив магістерську дисертацію (1917), отримав ступінь доктора права. Богдан Олександрович був професором державного права, деканом юридичного факультету Українського державного університету, академіком української Академії наук.

Дослідники життя та творчості Б.О. Кістяківського, в залежності від того, на чому вони зосереджують свою увагу, виділяють його філософську, правознавчу, соціологічну спадщину. За викладенням основних ідей, власних переконань, теоретико-концептуальних положень його називають філософом-неокантіанцем, правознавцем, соціологом, публіцистом. Кістяківський сам називав себе учнем М.П. Драгоманова, адже він був одним із перших його біографів та дослідником філософських, політичних, соціологічних поглядів. Так, філософи виділяють його соціально-філософські праці, юристи – правознавчі, соціологи – соціологічні. На сьогодні, мабуть, найбільш правильно і необхідно говорити про нього – як представника української філософії права.

У статті «Георг Еллінек, як мислитель і людина» Богдан Олександрович розкрив значимість німецького філософа і державознавця, який у своїх працях зосередив інтелектуальну енергію на основних проблемах спільного існування людей. За його визначенням, Еллінек як мислитель не вмещався в тісні рамки однієї юридичної школи. «Не лише Еллінек-філософ, але й Еллінек-юрист далеко виходить за

межі цих рамок»[4, с.79]. Такі слова цілком правомірно відносяться і до самого Богдана Кістяківського. Він також у своїх працях, розкриваючи проблеми правової конституційної держави, враховував соціальні та політичні моменти. У своїй основній праці «Соціальні науки і право» ним розкрито найбільш важливі проблеми спільного існування людей – особа, право, держава.

Стаття «На захист права (Інтелігенція і правосвідомість)» написана і видана у збірнику «Віхи» в 1909 році. Богдан Олександрович написав цю статтю на початку ХХ століття, коли ще існувала Російська імперія, хоча вже перебувала у стані занепаду. Чому необхідно було захищати право в той період? Чи являються сьогодні актуальними ідеї минулого століття? Відповіді на поставленні питання, на наш погляд, даються у цій статті самим автором.

У ХІХ столітті, в Росії, було багато юридичних факультетів, кафедр, окремих вищих юридичних закладів. За Кістяківським не було окремих праць, ідей, які були б суспільно значимими та глибоко вплинули на правосвідомість людей. Хоча неправильно звинувачувати інтелігенцію в убогості правосвідомості, бо це – результат застарілого зла – відсутності будь-якого правопорядку в повсякденному житті російського народу [1, с.126]. Несправедливість більшості законів, безправність, які панували у житті змусили людей зневажати і не підкорятись законам. Значимість права цінилось дуже низько та було найбільш занедбано із усіх культурних цінностей. Інтелігенція не поважала право, адже насилля вважалось його невід'ємним елементом. Також право найбільш дисциплінує людину, а інтелігенція ігнорує соціальну та індивідуальну дисципліну. В таких умовах і правосвідомість стоїть на дуже низькому рівні розвитку. Він наводить приклади, аналізує погляди О.Герцена, К.Аксакова, слов'янофілів 40-х років ХІХ століття, які відмічали відсутність зовнішнього правопорядку суспільного життя росіян. Вони вбачали в цьому позитивні риси, вважаючи, що російський народ знайшов шлях «внутрішньої правди», який вказує на взаємну довіру та щирість між правителем і підданими [1, с.127].

Немічність чи слабкість правової свідомості інтелігенції привели до того, що звертається увага лише на соціальну природу держави, а правова сутність відкидається. Сутність будь-якої держави – це її правовий характер. Саме правова конституційна держава захищає особу, її недоторканність і свободу.

Духовні вожді проявляли байдужість, або повністю ігнорували правові інтереси особи чи навіть вороже до них відносились. Зокрема, К.Кавелін, М.Михайловський відкидали політичну свободу і конституційну державу європейського буржуазного суспільства. Вони вірили в те, що Росія віднайде для себе новий історичний шлях, який буде відрізнятись від західного європейського суспільства [1, с.130] Такий шлях буде особливим, має бути добрим у практичному житті та виражати національні інтереси народу. Характерною особливістю всієї російської інтелігенції було нерозуміння значення правових норм для суспільного життя.

Богдан Кістяківський критикує також ідейних вождів, керівників соціал-демократичної партії – В.Плеханова, В.Леніна. На другому зїзді партії Плеханов проголосив основний принцип демократії – успіх революції – вищий закон»[1, с.135]. Він виділяє ідею панування сили і влади, відкидаючи принципи права. Для них характерною була схильність до формалізму і бюрократизму, що притаманна поліцейській державі. Особливо ця схильність проявляється в усіх організаціях і політичних партіях. Так, автор відмічає, що прийняття статуту соціал-демократичної партії у 1903 році привів до її розколу на «більшовиків» і «меншовиків» та на практиці виявився непридатним. Такий підхід відкидав найважливіше у житті людини – її самовизначення та правовий устрій [1, с.140]. Поразка російської революції, безпліддя революційних років вказує на нерозуміння правотворчого процесу, адже не було здійснено навіть елементарних прав особи – свободи слова і зборів. Це вказує не лише на низький рівень правосвідомості, але і на її нерозуміння чи викривлення.

Автор статті виокремлює устремління російського народу до створення різних організацій (артілі, земельні общини). Він підкреслює, що «правосвідомість всякого народу завжди виражається у його здібності створювати організації та виробляти для них відомі форми» [1, с.138]. Структура і життя цих організацій визначається внутрішнім усвідомленням людьми «права і неправа, які живуть у народній душі»[1, с.138]. Саме такий внутрішній характер правосвідомості став причиною неправильного відношення наро-

ду до права. Так, слов'янофіли і народники відкидали правові норми, наголошуючи на внутрішнє, інтуїтивне сприйняття, що ототожнювалось із етичними нормами. У свідомості народу правові та етичні норми не були диференційовані, вони поєднані (злиті). Звідси і помилкове бачення інтелігенції, що свідомість народу була виключно моральною. Лише за допомогою моральних принципів не можливо побудувати конкретні суспільні форми. Будь-яка спільнота потребує правових норм, або правил, які регулювали б зовнішню поведінку людей. Правові норми, що виражені в законах, мають зовнішній вияв, але також присутні в людській свідомості. Тобто, ці норми «являються такими ж внутрішніми елементами нашого духу, як і етичні норми»[1, с.139]. Отже, діяльність організацій має регулюватись юридичними нормами з використанням компромісів.

Для більш повної характеристики правосвідомості інтелігенції Кістяківський аналізує відношення до судової влади. «Суд є тією інституцією, в якій перш за все констатується та встановлюється право» [1, с.143]. Суддя керується правом і утверджує його в житті найбільш вагомим, коли він спирається на активну і творчу правосвідомість народу. Якщо народ має розвинуту правосвідомість, то з необхідністю буде цінувати свій суд, який встановлює та впорядковує правові стосунки між людьми. Автором виділяється байдужість російського суспільства до цивільного суду, бо не цікавиться його діяльністю. Від цивільного правопорядку залежить вирішення повсякденних проблем – врегулювання сімейного і суспільного життя.

Богдан Олександрович Кістяківський проаналізував правосвідомість інтелігенції не для того, щоб просто її покритикувати чи зганьбити. Він показав важливість її впливу на організаційні моменти для побудови правової держави. Інтелігенція має пробудитись сама, а також активно і творчо сприяти вихованню правосвідомості свого народу, реорганізувати державну владу – «із сили до сили до сили права»[1, с.143]. Вона також має змінити своє відношення до прав особи і до об'єктивного правопорядку. Хоча автор говорив про російську інтелігенцію, його аналіз стосується також української. Україна в ті часи входила до складу Російської імперії. Проблеми правосвідомості особи та її правової культури являються актуальними і сьогодні, в період побудови правової держави в Україні.

Філософ розробив методи аналізу соціокультурної реальності права та правових відносин. Виходячи із плюралістичного підходу та допов-

няльності методів, він розкриває право як духовне явище, що виражає культуру суспільства. Так, у статті «Реальність об'єктивного права» він аналізує право як соціальне явище, що входить до різних сфер людського життя і діяльності. «Право є і державно-організаційне, і соціальне, і психічне, і нормативне явище. Усі ці різні його прояви або всі боки його багатолікої й багатоманітної сутності підлягають цілком самостійному вивченню та розробленню» [3, с. 153]. Поряд із теоретичними поняттями права існують технічні або практичні поняття. Підкреслюючи множинність наукових понять права, він не сумнівається «що право як явище – єдине» [3, с. 159]. Кістяківський з'ясовує також методологічну природу правознавства. Наука про право відноситься до царини гуманітарних наук, але якщо орієнтуватися на ці дисципліни, то дістанемо тільки еkleктичний результат, а не синтетичний. «Для того, щоб наука про право була побудована правильно, вона має бути зорієнтована не на тій або тій гуманітарно-науковій дисципліні і не на всій сукупності їх, а передовсім на філософії культури і лише через неї на всій сумі гуманітарних наук, об'єднаних за допомогою філософії у цільну систему наукового знання» [2, с. 216].

Правознавство є гуманітарною наукою. Отже, обґрунтування, орієнтація та здійснення цієї науки можливе за допомогою інтегруючого аналітичного і синтетичного знання, що дає філософія загалом і філософія культури зокрема. Кістяківський критикує підхід щодо пізнання права, коли науку про право зводять («зливають», «розчиняють») до філософії. Так представники марбурзької філософської школи – Г. Коген, Р. Штаммлер – розглядають правознавство як складову частину філософії. Такий шлях не дає можливості розкрити методологічну природу науки про право. Для досягнення даної мети необхідно звернутися до критичної філософії І. Канта, «яка скеровує свій інтерес на наукове знання в процесі його створення» [2, с.220].

Принципи критичної філософії І. Канта істотно та достеменно потрібно опрацьовувати для того щоб вони відповідали запитам сучасного наукового знання і потребам людей. В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, Е. Ласк, представники неокантианства, найплідніше виконують дане завдання. Вони звертають увагу не на побудову філософських систем із наукового знання, що уже дане і пізнане. Їхня головна увага направлена «на створення нового наукового знання за допомогою аналізу здобутків науки і розкриття тих методологічних принципів, які лежать в основі окремих

наукових дисциплін» [2, с.221]. Віндельбанд і Ріккерт розробили методологічні основи історичних наук у зв'язку з головними засадами філософії культури, із духом філософського критицизму та у вигляді системи цінностей.

У ХХ столітті робляться спроби зорієнтувати етику на юриспруденції, що входять до сфери практичної філософії. Етика Г. Когена ґрунтується на догматичній юриспруденції, тому що вона визначальна для неї. Інший підхід (П. Новгородцев, Є. Спекторський) заперечує такий погляд, звертаючи увагу на розбіжності моралі й права.

Богдан Кістяківський підкреслює, що для розвитку науки про право велике значення має керунок, темп та інтенсивність філософського мислення. За Кантом визначення поняття і предмета права є важким, адже воно належить до філософських понять. Кант у праці «Метафізика звичаїв» відзначав, що визначення права являється філософським, в основу якого покладено принцип свободи. «В сучасних термінах це визначення звичайно виражають у формулі: право є сукупність норм, які встановлюють та розмежовують свободу осіб» [2, с.223]. Після Канта юриспруденція потрапила в цілковиту залежність від філософії. Із ХІХ століття проблеми науки про право особливо розглядають як філософію права. Яскравим представником такого підходу являється Г. Гегель.

Кістяківський, досліджуючи філософські системи Канта і Гегеля, відмічає, що філософія існує у вигляді окремих систем в яких вона себе проявляє. Через множинність таких систем виявляється плюралізм підходів, які розкриваються філософією. Звідси випливає і корінна формальна відмінність філософії від науки. «Якщо філософії притаманні універсалізм та цілісність, які не властиві науці, то, з іншого боку, їй чужі сталість та загальнозначима переконливість, які становлять головну рису науки» [2, с.224]. Мислитель підкреслює, що філософія права розкриває цікаві співвідношення між ідеями, але не дає наукового пізнання права.

Занепад філософії у середині ХІХ століття призвів до розвитку позитивної юриспруденції. Нові умови, які створили філософія і спеціальні науки, надали можливість науці про право стати самостійною. Перевагу у розробці головних принципів правознавства надають юридичним дисциплінам та зальній теорії права. Це сприяло новому розвитку філософсько-правовій думці. Великої популярності набуває позитивна філософія. Узагальнення результатів окремих наук – основне завдання позитивної філософії. Загальна теорія права, що узагальнює наші відомості про

право не вичерпує цим завдань сучасного правознавства. Адже знання мають бути не лише узагальнені, а їх ще потрібно і пояснити. Для наукового пізнання змісту права, представники загальної теорії права шукають зв'язків із окремими гуманітарними науками – соціологією, психологією, правничою догматикою. Тому знову, як і сто років назад, правознавці звертаються за допомогою до філософії. Чи може це призвести знову до «розчинення» наукового пізнання права у філософії? Цього, мабуть, уже неможливо здійснити. Відбуваються зміни і в філософських системах, і в правничих науках, які нагромадили велику кількість емпіричних знань. Необхідно також вказати на значний вплив юриспруденції на розвиток загальної теорії права та на зміни у сучасній філософії. Богдан Кістяківській наголошує на тому щоб використовувати багатий досвід набутих емпіричних знань, які потребують перевірки їх методологічних засад. З іншого боку, поняття права не являється лише етичним і пізнавальним (як у Канта), адже воно пов'язане із різноманітними соціальними явищами. Тому головне завдання перед сучасниками полягає в тому, «щоби строгіше, ретельніше і детальніше розчленувати різні складові частини і напрями наукового пізнання права. Лише так можна наготувати ґрунт для остаточного синтезу, який мусить довести їх до єдиного і повного знання про право» [2, с.236]. Такий філософський аналіз методологічної природи правознавства є актуальним і в XXI столітті. Він є необхідним, особливо, в сучасному українському правознавстві.

У вересні 2005 року, на юридичному факультеті Львівського національного університету було проведено всеукраїнський круглий стіл з філософії права «Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)». II всеукраїнський круглий стіл відбувся у грудні 2006 року. Учасники цих круглих столів обговорювали проблеми антропології права, особливості їх становлення та вирішення у філософії права. Також акцентувалася увага на сучасній тенденції антропологізації української філософії права та загальної теорії права. Правова антропологія (в окремих виступах – антропологія права, юридична антропологія) вноситься як структурний елемент у філософію права, а також розглядається як і окрема юридична дисципліна.

Філософія права своє головне завдання вбачає в тому, щоб розкрити сутність права через поняття справедливості, рівності, свободи. Тому виникає необхідність досліджувати людину, її природу для того, щоб глибше зрозуміти фено-

мен права. Для розкриття сутності та характерних особливостей особи, її ціннісних орієнтацій необхідно розглядати право як людський феномен. Людина – право – взаємовідношення є логічною конструкцією такого аналізу. Досить логічним є виділення правової антропології у структурі філософії права разом із онтологією, аксіологією, гносеологією права. Та, мабуть, більш доцільно і коректніше вживати філософсько-правова антропологія (а не правова антропологія). Для філософсько-правової антропології підґрунтям являється філософія людини.

Філософський підхід до людини передбачає розкриття її сутності, багатоманітності конкретно-історичних форм її буття та діяльності. Отже, проблема людини є центральною у сучасній філософії. М.Шелер заснував і назвав таку гуманістичну спрямованість філософською антропологією. Він також визначив основне завдання філософської антропології – виробити єдину системну теорію людини на основі окремих наукових досліджень. Філософська антропологія спрямована на розкриття та осягнення цілісності людини, вироблення власних засобів її пізнання і самопізнання.

Філософія обґрунтовує світоглядну функцію, тобто визначаються основні сфери людського буття, індивідуальність та суб'єктивно-творчі можливості людини, її сутність, походження, сенс життя та призначення. Вона також виконує методологічну функцію, тобто розробляє стратегію дослідження і вивчення людини.

Філософське розуміння суті людини виходить з того, що людина є головною цінністю суспільства, а її розвиток має бути самоціллю розвитку суспільства. Філософська концепція людини лежить в основі будь-якої правової, психологічної, педагогічної, соціологічної, історичної чи кібернетичної теорії. З іншого боку, розвиток цих наук та результати їхніх досліджень використовуються філософією для створення загальнофілософської концепції людини.

В історії філософії розроблено багато концепцій пізнання людини, що свідчить про складність і багатогранність даної проблеми. Так, кожна філософська концепція відкривала нові підходи, розкривала своєрідність, особливості та багатоманітність людини у різні історичні періоди. Виділяються також різні способи інтерпретації, що намагалися сформулювати цілісне уявлення та визначення людини у філософії: дескриптивний (опис усіх ознак); атрибутивний (вибір якоїсь важливої ознаки); сутнісний (визначення її природи).

Актуальною ця проблема являється для України, яка будує правову державу, де права і свобо-

ди людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість її діяльності.

Свобода являє собою як початок так і кінцеву ціль всього розвитку духу. Людська свобода – результат довгої праці духу. Людина не народжується вільною, як вважав Руссо. За Гегелем, людина являється вільною не за своєю природною, а за духовною сутністю. Отже, вільна людина проявляється в ході довгого соціально-історичного розвитку (як і держава). В процесі цього розвитку людина досягає справжньої, самоусвідомленої свободи, створює свій світ свободи, права і держави та себе в якості вільної сутності. Кожна людина тоді розуміє свою справжню свободу, коли вона, як мисляча істота, усвідомлює себе правовою особою своєї держави і діє згідно з її законодавством.

Свобода не існує десь потойбічно, а як трансцендентальна за своєю дією виявляється внутрішньо в наших моральних вчинках, спонукаючи нас піднятися над собою і діяти відповідно морального закону. Свобода в її ставленні до закону обертається необхідністю поважати чужу і власну гідність.

Людина несе відповідальність за своє існування. Особа відповідає за свої вчинки і це робить її суб'єктом права. Також особа трансформує зовнішній світ у внутрішній і це, особливо, є важливо, коли вона планує щось здійснити. Таке здійснення відбувається щонайменше у три етапи: самовизначення, самореалізація, самоствердження. Всі ці етапи є для нас однаково важливими. Таку ж аналогію можна провести і для становлення нації, громадянського суспільства, держави. Сьогодні великою мірою такі етапи визначають історичну долю європейської цивіліза-

ції. Адже всі знаменні події в Європі XIX – XX століть пов'язані з визначенням, реалізацією, утвердженням місця, способу життя, своєрідності кожної нації.

Нашому суспільству належить нині здійснити очищення свідомості від тоталітарних стереотипів, повернути поняттю «право» його адекватний зміст, сформувані у кожного громадянина потребу бути людиною з почуттям власної гідності, правосвідомою, а не лише законослухняною.

Насамперед, треба подолати розуміння права як сукупності писаних державно-владних велінь. Цей позитивістський підхід до права треба замінити правовим підходом, який наголошує на об'єктивних властивостях права. Право з цієї точки зору як форма суспільних відносин являє собою в онтологічному плані сукупність таких формальних властивостей як свобода, рівність, справедливість.

Перелік літератури

1. *Кістяковський Б.А.* В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. Из глубины. – М.: Изд-во «Правда», 1991.
2. *Кістяківський Б.* Методологічна природа науки про право // Вибране. – К.: Абрис, 1996.
3. *Кістяківський Б.* Реальність об'єктивного права // Вибране. – К.: Абрис, 1996.
4. *Кістяковський Б.* Георгъ Еллинекъ, как мыслитель и человекъ. – М., 1911.
5. *Кістяковський Б.А.* Соціальныя науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916.

М. П. Альчук

БОГДАН КИСТЯКОВСКИЙ. В ЗАЩИТУ ПРАВА

Кістяковський Богдан – известный украинский философ права. Анализируются его философско-правовые взгляды на роль интеллигенции в жизни человека, общества. Рассматриваются проблемы правосознания и прав личности, их значение в формировании правового государства. Подчеркивается их актуальность для правотворчества и воспитания правовой культуры украинского народа.

М.П. Alchuk

BOGDAN KISTYAKIVSKIY. IN THE DEFENCE OF LAW

Bogdan Kistyakivsky is a known Ukrainian legal philosopher. The article analyzes his legal philosophy views on the role of intellectuals in the life of people and society. The article considers problems of law consciousnesses and persons' rights, their importance in the state of rule of law. The author emphasizes that legal philosopher's thoughts may be relevant to the present-day legislation processes and upbringing of the legal culture in the Ukrainian society.